

Sivil Toplum Kuruluşlarına Göre İmam-Hatip Okulları: Kurumsal Varlık ve Meslek Lisesi Statüsü

Imam Hatip High Schools According to The Civil Society Organisations: Institutional Entity and Status As a Vocational High School

Sümeyra ARICAN

Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı,
Assistant Professor, Yalova University, Faculty of Islamic Studies, Department of Religious Education
Yalova, Turkey
sumeyratekin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3158-1840

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 30 Eylül / September 2020
Kabul Tarihi / Accepted : 12 Kasım / November 2020
Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık / December 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Aralık / December
Cilt / Volume: 7 • Sayı / Issue: 2 • Sayfa / Pages: 653-674

Atıf / Cite as

Arıcan, Sümeyra. "Sivil Toplum Kuruluşlarına Göre İmam-Hatip Okulları: Kurumsal Varlık ve Meslek Lisesi Statüsü".
Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/2 (2020), 653-674.

Doi: 10.33460/beuifd.802252

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Sivil toplum kuruluşlarının gerek dünya çapında gerekse Türkiye özelinde etkinliğinin gittikçe arttığı gözlemlenmektedir. Politik baskı unsuru konumlanan bu kuruluşlar hükümet politikalarını etkileyebilmektedirler. Artan bu etkinliklerinin mesleki din eğitimine yansımalarının ele alınmadığı fark edilmiştir. Bu çalışmada Cumhuriyet dönemi boyunca pek çok tartışmanın odağında yer alan ve tarihi sürecinde sürekli değişen uygulamalarla gündemden düşmeyen bir eğitim kurumu olan imam hatip liselerine sivil toplum kuruluşları cephesinden bakılmaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının imam hatip liselerinin kurumsal varlığı ve meslek lisesi statüsüne yaklaşımları ile bu yaklaşımlarının benzerlik ve farklılıklarının kendi araştırmalarından hareketle ortaya konulması amaçlanmaktadır. Nitel çoklu durum çalışması olan bu çalışmada, maksimum çeşitlilik örnekleme ile seçilen sivil toplum kuruluşlarının araştırma raporlarından edinilen veriler doğrultusunda örgün, mesleki din eğitimine yaklaşımları iki ana tema hâlinde ele alınmıştır. Bu temalar; "laik bir ülkede var olmak" ve "meslek lisesi statüsünü

yeniden düşünmek” olarak isimlendirilmiştir. Araştırma sonucunda sivil toplum kuruluşlarının araştırma raporlarındaki tartışmalarda bu eğitim kurumunun varlığının laiklik ilkesiyle ilişkisine odaklanıldığı, meslek lisesi olarak statüsünün tartışmaya açıldığı, mezunlarının yüksek din öğretimine yönelmedikleri yönünde vurgular tespit edilmiştir. Bununla birlikte tartışmaları eğitim hakkı ve toplumsal ihtiyaçlar bakımından ele alan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Laiklik ilkesi ve Tevhidi Tedrisat Kanunu imam hatip liselerinin varlığına dair sorgulama ve savunma söylemlerinde önemli bir dayanak noktası olarak konumlanmaktadır. Tarihi süreçte imam hatip liselerinin varlığına dair eleştiriler yoğunluğunu yitirse de meslek lisesi statüsüne yönelik tartışmalar devam ediyor görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Mesleki din eğitimi, İmam hatip lisesi, Sivil toplum kuruluşu, Laiklik.

Abstract: Civil society organisations situated as a political pressure element, could affect the government’s policies. The study scrutinises the imam hatip high schools from the civil society aspect. High schools are educational facilities that have been the focus of numerous discussions throughout the Turkish Republic period and that have not fallen off the agenda with ever-changing practices in their historical perspective. This study aims to present the approaches of the civil society organisations towards the institutional entities of imam hatip high schools and imam hatip high schools’ vocational high school status. Additionally, it aims to demonstrate the similarities and differences of these approaches via civil society organisations’ own publications. In this qualitative multiple case study research, the data is collected via maximum variation sampling among the civil society organisations, whose approaches towards formal, vocational religious education are evaluated under two main themes. These themes are named as: ‘existing in a secular country’; and ‘rethinking the status of imam hatips as vocational high schools’. According to the study, it has been identified that: the discussions usually focus around the relationship between these institutions and secularism; schools status as a vocational high school; and graduates of these schools do not choose a career in vocational religious education. The unification of education law and the laicism principle seem to be the anchor points for the questioning of imam hatip high schools’ legitimacy as well as remarks in their favour.

Keywords: Religious education, Vocational religious education, Imam hatip high schools, Civil society organisation, Secularism.

Giriş

Sivil toplum, 1990 yılından sonraki otuz yıllık süreçte¹ dünya genelinde ve Türkiye özelinde özel bir konuma ulaşmış bir kavram olarak göze çarpmaktadır. Tarihi kökenleri 12. yüzyıla kadar uzanan ve ilk dönemlerinde şehir hayatıyla²

1 Bu süreç SSCB’nin dağılmasıyla başlamıştır.

2 Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum Ve Siyaset Makaleler 1* (İstanbul: İletişim, 2015), 9-13.

sonrasında devletle ilişkilendirilen³ bu kavram dönüşerek, değişerek, farklılaşarak medeniyet anlamına ulaşmış,⁴ yaklaşık iki yüzyıllık bir süre unutulmuş olsa da 19. yüzyılda yeniden hatırlanarak gündeme taşınmıştır.⁵ Özellikle Sovyet Rusya'nın dağılmasıyla dünya gündemindeki yerini güçlendirmiştir. Sivil toplum kavramı içeriğinde Batı medeniyetini⁶ ya da onu sembolize eden düşünce yapısını,⁷ kısaca bir kimliği ihtiva etmektedir. Demokratikleşme kavramı ile doğrudan ilişkilendirilen, siyasala karşı toplumsal olanı ifade eden sivil toplum ve onun kurumsallaşmış formu olarak sivil toplum kuruluşları devletin müdahalesi dışında kalan alanda faaliyet gösteren özerk, kâr amacı gütmeyen, örgütlü yapıları ifade etmektedir.⁸

Türkiye'de 1980 yılından sonra devlet tarafından desteklenerek oluşturulmaya çalışılan ancak pek fazla işlevsel olamayan sivil toplum yapısı Avrupa Birliğine hazırlık sürecinde farklılaşarak daha da kurumsallaşmıştır. 2004 yılı sonrasında sivil toplum kuruluşları sayısındaki artış hızlanmıştır.⁹ Türkiye'de sivil toplum kültürü güçlendirilmesini önemseyen devlet yetkilileri 2018 yılı itibarıyla gerçekleştirdikleri yapısal ve idari değişikliklerle sivil topluma politik desteklerini göstermişlerdir. 2020 yılı verileri Türkiye'de 119.713 faal dernek ve 5268 yeni vakıf olduğunu ortaya koymaktadır. Dernek statüsünde olan kuruluşların %6'sı eğitim alanında faaliyet yürütmektedir.¹⁰ Bu kurumsallaşma artışı sivil toplum kuruluşlarının genelde eğitim özelde din eğitimiyle ilişkisini de etkilemiştir. Özellikle AB süreci sonrasında bu durum daha da hissedilir hâle gelmiştir.¹¹

Sivil toplum kuruluşlarının ilgi alanlarından ve Türkiye'deki örgün eğitimin unsurlarından biri de mesleki din öğretimidir. Ortaöğretim seviyesinde gerçekleştirilen bu eğitimle yükseköğrenim düzeyi için öğrenci yetiştirilmektedir. Mesleki din öğretimi kurumu olan imam hatip liselerinin tarihsel süreci 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile başlamıştır. 29 ilde 4 yıllık imam ve hatip mektepleriyle başlayan kurumsallaşma sürecinde ilk etapta medrese öğrencileri bu kurumlara aktarılmıştır. 1924-1925 öğretim yılında okul sayısı 26 iken, ertesi yıl bu sayı 20'ye inmiş ve 1930'a kadar eğitime devam eden Kütahya

3 John Keane, "Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850", çev. Levent Köker *Sivil Toplum Ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, der. John Keane (Ankara: Yedi Kıta Yayınları, 2004), 50-53.

4 Norbert Elias, *Uygurluk Süreci 1*, çev. Ender Ateşman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 1/196-198.

5 John Keane, "Giriş", çev. Levent Köker. *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*. der. John Keane (Ankara: Yedi Kıta Yayınları, 2004), 9.

6 Nilüfer Göle, *Melez Desenler* (İstanbul: Metis, 2017), 65.

7 Philippe Ryfman, *Sivil Toplum Kuruluşları*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: İletişim, 2006), 15.

8 Lester M Salamon.- Helmut K. Anheier, "The civil society sector", *Society* 34/2 (1997); Yasin Aktay, *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum* (İstanbul: Tezkire, 2015), 293.

9 Ömer Çaha, *Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı* (İstanbul: Mana Yayınları, 2017), 93.

10 Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü (STGM), "Derneklere İlişkin İstatistikler" (Erişim 03.04.2020); Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), "Vakıf İstatistikleri" (Erişim 03.04.2020).

11 bk. Lütfi Sunar, *Türkiye'de İslami STK'ların Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi* (İLKE İlim ve Kültür Derneği, 2018), 1; Levent Eraslan, *Eğitimin Sivil Hali* (İstanbul: Beta, 2015); İbrahim Hakan Karataş, *Türk Eğitim Sisteminde Sivil Toplum Kuruluşları: Konumları ve İşlevleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

ve İstanbul mektepleri haricindekiler açıldıktan sonra 2 yıl içerisinde tamamen kapatılmışlardır. Mekteplerin kapatılmasının ardından artan ihtiyaca binaen 1949 yılında on ilde 10 aylık imam-hatip kursları düzenlenmiş,¹² ancak kısa bir süre sonra bu kurslar sonlandırılmış, 1951'de ortaokul düzeyinde 4 yıllık imam hatip okulu (İHO) açılmış, 1954'te 3 yıllık lise bölümü eklenmiştir. 12 Mart askeri müdahalesinin ardından, 1971 yılında bu okulların orta kısımları kapatılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı'nın 22 Mayıs 1972 tarihli yönetmeliği ile İHO, "ortaokul üzerine dört yıllık eğitim veren bir meslek okulu" şeklinde tanımlanmıştır. Bu yönetmeliğin hemen ardından -bir yıl sonra- 1973 yılında 1739 sayılı *Millî Eğitim Temel Kanunu* ile liseye dönüştürülen -ve 1974-75 öğretim yılında ortaokul kısmına tekrar kavuşan- imam hatip okullarının mezunları üniversite sınavlarına giriş hakkını¹³ edinmişlerdir. Ayrıca daha önce çok az sayıda olsa da okullara kayıt olabilmeyen kız öğrencilerin bu kurumlara kabulü 1972-1976 yılları arasında yasaklanmıştır. Yabancı dilde eğitim yapan Anadolu imam hatip liselerinin ilki 1985 yılında İstanbul/Beykoz'da açılmıştır.¹⁴ 1997 yılında bu okulların orta kısımları kapatılmış, mezunlarına 2011 yılında kaldırılınca değin üniversite sınavında katsayı uygulaması getirilmiştir. 2016 yılında "Özel Program ve Proje Uygulayan Eğitim Kurumları Yönetmeliği" kapsamında¹⁵ proje liseleri olarak kurumsallaşmalarına imkân tanınmıştır. Proje okulları yanı sıra uluslararası Anadolu imam hatip liseleri¹⁶ de açılmıştır.

1. Çalışmanın Problemi

AB süreci sonucunda gittikçe kurumsallaşan sivil toplum yapısının eğitim ve din eğitimiyle olan ilişkisi de değişmektedir. Türkiye'de 1990 yılı sonrası süreç incelendiğinde sivil toplum kuruluşlarının son 10 yılda hız kazanan çalışmaları dikkat çekmektedir. Din eğitimi alanına yönelik bu çalışmalar arasında araştırma raporları, çalıştay ve bilimsel toplantılar, değerlendirmeler yer almaktadır. Çok fazla bulunmamakla birlikte imam hatip liseleri özelinde gerçekleştirilen

12 Bu kurslar komisyon görüşmelerinde İmam ve Hatip Okulları olarak teklif edilmesine rağmen sonuç "kurs" olarak düzenlenmesi olmuştur. Yine bu dönemde kurs öğrencilerine sunulan maddi olanaklar o kadar yetersizdir ki piyasanın 1/3'ü kadar bir ücret teklif edilmiştir. Üstelik 10 aylık bir süre dini tahsil için yeterli görülmemektedir. Buna rağmen dini bilgilerini artırmak için 70 yaşındaki ihtiyarlar tarafından dahi tercih edilmişlerdir (Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 150-152). Ancak bu kurslara belge almak için katılan din görevlileri haricinde rağbet olmamıştır. bk. Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).

13 Bu hak sadece Sosyal/ Sözel puanla öğrenci alan fakülteler için tanınmıştır. Üniversitelerin bütün bölümlerine kayıt hakkı 1982 yılındaki değişiklikle gerçekleşmiştir.

14 Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 31-38; Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze*, 148-178; 165-208. İmam hatip liselerinin ilk dönemleri hakkında ayrıca bk. İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi* (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1966); Nihat Dinçer, *1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1974).

15 Resmî Gazete, 01.09.2016 tarih ve 29818 sayılı MEB Özel Program ve Proje Uygulayan Eğitim Kurumları Yönetmeliği.

16 70'den fazla ülkeden gelen öğrencilerin öğrenim gördüğü bu kurumların ilki 2006-2007 yılında Kayseri'de açılmıştır. Sonraki yıllarda 3 tanesi İstanbul'da olmak üzere Konya, Bursa, Sivas ve Eskişehir'de de öğrenime başlamışlardır (Öcal, 2018: 249). Şuan mevcut Uluslararası AİHL sayısı 13'tür (Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (DÖGM), "Uluslararası Anadolu İmam Hatip Liseleri" (Erişim 10 Temmuz 2020).

çalışmalar da dikkat çekmektedir. Sivil toplum kuruluşları bu çalışmalarını devlet üzerinde politik baskı unsuru olarak kullanmaktadırlar. Sivil toplum kuruluşlarının din eğitimi alanına etkileri son yıllarda daha da fazla hissedilmektedir.

Cumhuriyet dönemi boyunca yaşanan tüm değişimler imam hatip okullarının özgün konumunu ortaya koyar niteliktedir. Gerçekleşen tüm değişikliklerle sürekli tartışılan ancak vazgeçilemeyen ve son yıllarda daha da farklılaşan bu eğitim kurumlarına sivil toplum kuruluşları cephesinden bakma gerekliliği hissedilmiştir. Bu çalışmada, 1990-2012 yılları arasında imam hatip okulları bağlamında Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının gündemine konu olan; kurumsal varlık ve meslek lisesi statüsüne dair tartışmaların içeriğine odaklanılmaktadır. Ayrıca belirtilen konular bağlamında sivil toplum kuruluşlarının yaklaşımlarındaki benzerlik ve farklılıklarının neler olduğu da araştırılmaktadır.

2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, sivil toplum kuruluşlarının örgün din eğitiminin bir parçası olan imam hatip liselerinin kurumsal varlığı ve meslek lisesi statüsüne yaklaşımları ile bu yaklaşımlarının benzerlik ve farklılıklarının kendi araştırmalarından hareketle ortaya konulması amaçlanmıştır.

Literatür incelendiğinde imam hatip liselerini sivil toplum kuruluşları açısından ele alan sadece bir çalışmaya¹⁷ rastlanmıştır. Bu anlamda eğitim sürecine sivil cepheden bir paydaş olarak katılan sivil toplum kuruluşlarının görüşlerinin ve dolaylı politik etkilerinin ele alınması ile din eğitimi alanına bilimsel anlamda katkı sağlanması beklenmektedir.

3. Yöntem

Bu bölümde; araştırma deseni, çalışma grubu, verilerin toplanması ve verilerin analizi aşamasında kullanılan teknikler ile araştırma sürecine ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

3.1. Araştırma Deseni

Bu çalışma, nitel bir bütüncül çoklu durum deseni olarak tasarlanmıştır. Araştırma için söz konusu desen; her biri ayrı bir durum olarak var olan ve sivil toplum kuruluşlarını temsil eden durumların, bütüncül bir yaklaşımla, benzerlik ve farklılıkları açısından incelenmesinin amaçlanması dolayısıyla seçilmiştir.¹⁸ Bütüncül çoklu durum deseninde kendi başına bütüncül olarak algılanabilecek birden fazla durum söz konusudur. Bu çalışma türünde her bir durum kendi içerisinde bütüncül olarak ele alınmakta ve daha sonra benzerlik ve farklılıkları açısından karşılaştırılmaktadır.¹⁹

17 İbrahim Aşlamacı-Yakup Ayaydın, "Sivil Toplum Kuruluşlarının İmam-Hatip Liseleri ile Kurdukları İlişkiler: Okul Yöneticilerinin Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma", *Geleceğin İnşasında İmam Hatip Okulları*, ed. İlhan Erdem vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2017), II/165-180.

18 Ali Yıldırım- Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin, 2018), 353; M. Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 447.

19 Yıldırım- Şimşek, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 301; Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme*, 447.

3.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Bu örnekleme biçiminde tüm durumların bir veya daha fazla boyutta çalışmaya alınması için durumlar (bireyler, gruplar, kurumlar ya da diğer olaylar) geniş bir yelpazede amaçlı olarak seçilmekte, probleme katılan tarafların çeşitliliğinin sağlanması amaçlanarak zengin ve yoğun bir veri kaynağı olarak konumlanmaktadır.²⁰

Çalışma grubu belirlenirken sivil toplum kuruluşlarının eğitim veya din eğitimi hakkında rapor yayınlamış olmaları dikkate alınmıştır. Rapor yayınlamamış olan kurumlar kapsam dışı tutulmuş, yayınlanmış raporların da araştırma konusuyla ilgili olanları değerlendirilmiştir. Belirlenen kurumların seçiminde alan uzmanlarına da danışılmıştır.

Araştırma kapsamında incelenen kuruluşlar; Eğitimsen, Eğitim-Bir-Sen, Eğitim Reformu Girişimi (ERG), İLKE İlim ve Kültür Derneği, Tarih Vakfı, Türkiye İmam Hatipliler Vakfı (TİMAV), Ankara Merkez İHL Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD), Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD), MAZLUMDER, Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı olmuştur. Seçilen kuruluşların veri zenginliği ve çeşitliliği sağlayacak nitelikte farklı misyonlara sahip olmalarına dikkat edilmiştir.²¹

3.3. Verilerin Toplanması

Çalışmada veriler doküman incelemesi yoluyla edinilmiştir. Sivil toplum kuruluşları tarafından hazırlanan/hazırlatılan araştırma raporları ve diğer yayınlar incelenmiştir. Bu çalışmalar kurumların görüşlerini içermesi dolayısıyla zengin veri kaynağı olarak değerlendirilmektedir.²² Bu gerekçeyle veri sağlama yeterliliği göz önünde bulundurularak çalışmada gözlem, görüşme gibi ilave veri toplama yöntemleri kullanılmamıştır. Dokümanlar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş, benzerlik ve farklılıkları tespit edilmiştir.

3.4. Verilerin Çözümlemesi

Çalışmada betimsel analiz yöntemi tercih edilmiştir.²³ Verilerin kodlanması sürecinde temalar tümevarım yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Elde edilen veriler incelenerek kodlanmış, kodlar bir araya getirilerek ortak ve de farklı yönleri açısından bir araya getirilerek sınıflandırılmıştır. Çalışma sürecinde veriler

20 Yıldırım- Şimşek, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 119; Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme*, 235; Creswell, *Eğitim Araştırmaları: Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi* (İstanbul: Edam, 2017), 268.

21 Yıldırım- Şimşek, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 119; Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme*, 235; Creswell, *Eğitim Araştırmaları*, 268.

22 Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme*, 293; Creswell, *Eğitim Araştırmaları*, 289.

23 Yıldırım- Şimşek, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 239.

en az üç kez gözden geçirilmiş, tekrar tekrar okunarak yorumlanmıştır. Verilerin kodlanması ve sınıflandırılması aşamasında Nvivo 11 programından faydalanılmıştır. Veriler araştırmacı tarafından toplanmış ve yorumlanmıştır. Dokümanlarda edinilen veriler yorum içermeden sunulmuştur. Araştırma sonuçları iki alan uzmanı tarafından ayrıca değerlendirilmiştir. Sivil toplum kuruluşlarına ait dokümanlardan edinilen veriler, tartışma bölümünde alanyazında yer alan çalışmalarla karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

4. Bulgular

Sivil toplum kuruluşları çalışmalarından edinilen veriler incelendiğinde örgün eğitim kapsamında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde dinî eğitim veren imam hatip okullarının gerek varlığı gerek laiklikle ilişkisinin sürekli tartışıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu kurumlara yönelen yoğun öğrenci akışı ve kuruluş amacına uygun olmayan meslek dışı yönelim çalışmalara konu edilmektedir. Bu bağlamda çalışma iki tema hâlinde ele alınmıştır. Çalışmanın ana temaları “laik bir ülkede var olmak” ve “meslek lisesi statüsünü yeniden düşünmek” olarak belirlenmiştir.

4.1. Laik Bir Ülkede Var Olmak

Sivil toplum kuruluşlarına ait çalışmalarda, öncelikle imam hatip liselerinin mesleki din eğitimi veren bir eğitim kurumu olarak varlığının laiklikle ilişkisine odaklanıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda devlet eliyle devlete ait bir eğitim kurumunda mesleki din eğitimi verilmesinin laiklik ilkesine uygunluğu tartışılmıştır. Tartışmalar bu kurumların laiklik ilkesine uygun olduğu görüşü ile laiklik ilkesiyle bağdaşmayan bir tutumla var oldukları görüşleri arasında salınmaktadır.

Bu okullar bir yandan “*Din eğitiminde bir Türk modeli*” olarak değerli addedilirken diğer yandan “*Türk eğitim sisteminin bir tür kara deliği*” olarak nitelenebilmektedir.²⁴ Tartışma bu iki uçta süregelmektedir. Ankara Merkez İHL Öğrencileri ve Mezunları Vakfı çalışması bu okulların “*bir eğitim kurumu olmanın ötesinde devlet-millet kaynaşmasının sembolik kaleleri*”²⁵ olarak gördüğü belirtilirken, Eğitimsen’e göre²⁶ bu okullar “*Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ayrı mektep olarak tanımlanan İmam Hatip Mektepleri’ ile ilişkisi olmayan farklı ve alternatif liseler*” olarak görülmektedirler. Ancak bu kurumları “*Anayasa ve Milli Eğitim Temel Kanununun bir gereği olarak mesleğe adam yetiştiren değil din eğitimi veren ortaöğrenim kurumları*”²⁷ olarak da düşünenler bulunmaktadır. MAZLUMDER²⁸ imam hatip liselerinin Türkiye’nin çağdaşlaşması sürecinde milli kimlik ile dinî

24 Ruşen Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler* (TESEV, 2004), 140.

25 Süleyman Hayri Bolay - Mümtazer Türköne, *Din Eğitimi Raporu* (Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, 1995), 180.

26 Eğitimsen, *4. Olağan Genel Kurul Çalışma Raporu 1998-2000* (Ankara: Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, 2000).

27 Bolay-Türköne, *Din Eğitimi Raporu*, 1995, 162.

28 MAZLUMDER, *Türkiye’de Dini Ayrımcılık Raporu* (İstanbul: MAZLUMDER, 2010).

ve ahlaki değerlerin korunması ve ülke birliğinin/beraberliğinin sağlanmasında önemli katkıları olduğunu belirtmektedir.

İmam hatip liselerinin varlığına dair tartışmalarda, kurumsal varlığına karşı çıkışta en temel argüman bu kurumların varlığının laiklik ilkesine uygun olmadığı düşüncesiyle temellendirilmektedir. Burada yetişen gençlerin laiklik ilkesine ve Cumhuriyetin temel ilkelerine bağlılığı da her daim sorgulanmıştır. Çoğu zaman bu kurumların yasal olarak bakanlık bünyesinde var oldukları göz ardı edilmiştir. Bazen de eğitim sisteminin genelinde yaşanan problemler ağı göz ardı edilerek imam hatipler üzerinden tartışılmıştır.

Nitekim bu tartışmalar araştırma raporlarının sayfalarıyla sınırlı kalmamış, hukuki sonuçlara yol açtıkları da gözlemlenmiştir. 1990 yılında TÜSİAD çalışmalarıyla başlayan süreçte dikkatler imam hatip liselerine yönelmiş ve haklarında yasal değişikliklerin yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. İLKE Derneği tarafından hazırlatılan çalışmada 1997 Şubat'ında MGK kararlarının 4. Maddesinin²⁹ dayanağının söz konusu TÜSİAD çalışması olduğu dile getirilmekte ve özellikle *"imam hatipler ile ilgili bölümler TÜSİAD ve TISK raporlarındaki verilerle ve yapılan yorumlarla tıpa tıp benzerlik"*³⁰ göstermektedir.

1990 yılında hazırlanan TÜSİAD çalışmasında³¹ imam hatip okullarının laiklik ilkesini zedeleyici kurumlar olarak takdim edildikleri görülmektedir. Çalışmaya göre bu zedeleyici durumun nedeni, bu kurumlarda eğitici ve yöneticilerin laikliğinin sağlanamamış olmasıdır. Ayrıca bu okullar Tevhid-i Tedrisat Kanununa aykırılık oluşturan farklı bir eğitim kanalı olarak nitelendirilmektedir. Eğitim-Sen'e göre³² Milli Eğitim Bakanlığı ortaöğretimi *"akademik, mesleki ve dinî" lise* olmak üzere üç farklı biçimde sınıflandırma çabası içerisinde. Başlangıçta meslek lisesi olarak kurulan İHL'lerin daha sonra *"din derslerinin de olduğu normal lise görünümü kazandığı ve normal liselere paralel birer eğitim kurumu olarak nitelemesinin dikkat çekici olduğu"*³³ da belirtilmelidir. Ankara Merkez İHL Öğrencileri ve Mezunları Vakfı ise bu okulların laiklik ilkesine uygun kurumlar olduğunu vurgulamaktadır³⁴.

İLKE Derneği tarafından hazırlatılan çalışmaya göre, *"İmam hatiplerin varlığı değil, imam hatipler üzerinden devletin ve siyasetçilerin yaptıkları uygulamalar din eğitimine zarar vermiştir."*³⁵ Ülkedeki İHL sorununun *siyasi çekişmelerin malzemesi* olması, hakkındaki tartışmaların hem *"laikliğe duyarlı" kesimler* hem de *"dinî duyar-*

29 4. madde; *"Cumhuriyet rejimine ve Atatürk ilke ve inkılaplarına sadık, aydın din adamları yetiştirmekle yükümlü, milli eğitim kuruluşlarımız, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun özüne uygun ihtiyaç düzeyinde tutulmalıdır."* şeklinde düzenlenmiştir.

30 Mehmet Bahçekapılı, *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)* (İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği, 2014), 70-71.

31 Zekai Baloğlu, *Türkiye'de Eğitim* (TÜSİAD, 1990), 133.

32 Eğitimsen, *Bilimsel ve Laik Eğitimi Neden Savunuyoruz* (Ankara: Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, 2013).

33 Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, 2004, 149.

34 Bolay-Türküne, *Din Eğitimi Raporu*, 1995, 99, 109.

35 Bahçekapılı, *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü*, 2014, 218.

İkları yüksek” kesimler arasında kısır döngüye dönüşmesine³⁶ yol açmıştır. Sürekli siyasetin gölgesinde kalan ve bir eğitim meselesi olarak tartışılmayan³⁷ imam hatip liselerine dair bu algılarda, bu okulların halk tarafından sahiplenilmesi sonucunda her türlü maddi olanağa kavuşması, 1970’lerden itibaren hızlı gelişim göstermesi, farklı hükümetler tarafından oy kaygısıyla teşvik edilmeleri, zamanla mezunlarının yükseköğretime girişleri önündeki engellerin kaldırılması, mensup ve mezunlarının birbirlerine ve kurumlarına manevi bağlılıkları ve ivme kazanan nitelik ve nicelik olarak kurumlarını geliştirme çabaları, mezunlarının din görevliliği dışındaki farklı alanlara yönelmeleri³⁸ özellikle dindar olmayan kesimlerde tartışma alanları oluşturmuştur. Muhafazakâr ve dindar kesimde sadece bir eğitim kurumu olarak görülmeyen bu okulların siyasi tartışma zemini olması arzu edilmemektedir. Bu kurumlara özel bir mensubiyet değeri ve ayrıcalıklı bir konum yüklenmektedir.³⁹

Sivil toplum kuruluşları imam hatip liselerinin varlığının laiklikle ilişkisini farklı değerlendirmektedirler. Bu kurumlar laiklik ilkesine aykırı bir niteliğe sahip oldukları gerekçesiyle eleştirilmekte, Tevhid-i Tedrisat Kanununa uygun olmadıkları vurgulanmaktadır. Bu görüşleri paylaşmayan sivil toplum kuruluşları ise bu okulların varlığını tartışmanın gereksiz olduğuna, asıl problemin bu tartışmalar sonucunda oluşan gerilim olduğuna dikkat çekmektedir. Bu eğitim kurumlarının varlığının siyasi tartışma malzemesi olmaktan uzaklaşması gerektiği belirtilmektedir.

4.2. Meslek Lisesi Statüsünü Yeniden Düşünmek

İmam hatip liselerinin varlığına dair tartışmalar laikliğe uygunluğu ile sınırlı kalmamakta aynı zamanda bu okullara öğrenci olarak ülkenin din görevlisi ihtiyacından fazla öğrencinin ve imam-hatip olarak görev yapamayacak kız öğrencilerin varlığına dair tartışmalar dahil edilmektedir. Bu okulların mesleki niteliğini de kapsayan bu tartışmalar bağlamında imam hatip liselerinin meslek lisesi statüsü tartışma konusu edilmektedir. İmam hatip liselerinin meslek lisesi statüsünden uzaklaştırılması yanı sıra öğrenci sınırlaması gibi yöntemlerle meslek lisesi statüsüne döndürülmesi gibi yaklaşımlar dile getirilmektedir.

TÜSİAD tarafından, imam hatip liselerinin yüksek öğrenci sayıları yanı sıra kız öğrencilerin de eğitim aldığı kurumlar olması dolayısıyla hem ihtiyaç fazlası öğrenci birikimi hem de Tevhid-i Tedrisat Kanununa aykırılık oluşturan farklı bir eğitim kanalı olarak nitelendirilmesi, eğitim sisteminin demokrasiye uyumunu engelleyici bir faktör olarak⁴⁰ düşünülmesine yol açmıştır. Bu nedenle de “*öğrenci*

36 Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, 2004, 35.

37 Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı (TİMAV), *Türkiye’de Din Öğretimi Forumu Sonuç Raporu* (Konya: Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı, 2012).

38 Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, 2004.

39 Ertan Özensel vd., *Türkiye’de İmam Hatip Lisesi ve İmam Hatipliler Algısı* (Konya: Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı, 2012).

40 Baloğlu, *Türkiye’de Eğitim*, 1990, 133.

kapasitesinin azaltılması ile temel eğitime dayalı ve ayrı meslek okulları olarak düzenlenmesi” önerilmiştir⁴¹. Eğitim Reformu Girişimi’nin mesleki eğitimle ilgili çalışmasında⁴² İHL’leri meslek lisesi statüsünde değerlendirilmemektedir. Bu okulların söz konusu dönemdeki meslek eğitimi tartışmalarından soyutlanması gerektiği ifade edilmektedir. MÜSİAD tarafından da⁴³ bu okulların Batı’daki muadillerinden farklı olarak meslek lisesi olmadığına, meslek eğitimi de verilen genel lise niteliğinde olduğuna değinilmektedir.

İmam hatip liselerinin meslek lisesi olarak konumlanması meselesinde öğrenci sayıları da tartışma konusu olarak dahil edilmiştir. Yüksek öğrenci sayıları ve mezunlarının meslek dışı yönelimleri bağlamında bu konularda tedbir alınarak talebin ve mesleki yönelimin sınırlandırılması önerileri dikkat çekmektedir.

İmam hatip liseleri ilk mezunlarını vermeye başladıkları yıllardan itibaren eleştirilerle karşı karşıya kalmaktadır. STK raporlarında da özellikle mesleki niteliği dolayısıyla sıklıkla odağa alınmaktadırlar (TÜSİAD). Bu eleştirilerin ilk odağı -herhangi bir yükseköğretim kurumuna girme imkânları olmadığı hâlde- mezunlarının kendi alanlarına yönelmedikleri iddiası olmuştur.⁴⁴ Bu konudaki iddialar hakkında MAZLUMDER, istatistiki verilerle, imam hatip liselerinin din görevlisi yetiştirme bağlamındaki kuruluş amacı doğrultusunda sonuçlar⁴⁵ ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. Ankara Merkez İHL Öğrencileri ve Mezunları Vakfı çalışmasına göre bu okullardan mezun olan gençlerin kendi mesleklerine yönelmedikleri yönündeki iddialar da doğru değildir. Kendi mesleğine yönelme oranının en yüksek olduğu meslek liseleri imam hatip liseleridir.⁴⁶

İmam hatip liseleri üzerine tartışmaların yoğunlaştığı 1990 tarihli raporun ardından yayınlanan bir başka TÜSİAD çalışmasında imam hatipliseleri için sunulan öneriler, *“Bu okulların meslek lisesi statüsüne uygun bir niteliğine kavuşturulması”, “ihtiyaç fazlası okulların genel ya da teknik liselere dönüştürülmesi”, “kız öğrencilerin bu okullara kaydının kesinlikle yapılmaması”, “kesintisiz eğitim uygulamasına geçilerek orta kısımlarının kapatılması”⁴⁷ şeklinde olmuştur. Benzer ifadelerin alıntılanarak tekrarlandığı bir diğer TÜSİAD çalışmasında⁴⁸, bu okulların açılış amacı olan meslek lisesi görünümünden uzaklaşarak genel liseye dönüştüğü, bu sebeple de tartışma konusu olduğu belirtilmektedir. Okulların ülkenin imam*

41 Baloğlu, *Türkiye’de Eğitim*, 1990, 133.

42 Eğitim Reformu Girişimi (ERG), *Beceriler, Yeterlilikler ve Meslek Eğitimi: Politika Analizi ve Öneriler* (İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, 2006).

43 Hüner Şencan, *Mesleki-Teknik Eğitimin Sorunları ve Çözüm Önerileri* (Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği MÜSİAD, 2008).

44 Baloğlu, *Türkiye’de Eğitim*, 1990.

45 1999 verilerine göre Diyanet İşleri Başkanlığı kadrolarında görev yapanların yaklaşık %92’sini İmam hatip lisesi veya fakülte ve yüksek okul mezunları oluşturmaktadır. bk. Mazlumder, *Türkiye’de Dini Ayrımcılık Raporu*.

46 Bolay ve Türköne, *Din Eğitimi Raporu*, 1995, 161.

47 Bülent Tanör, *Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri* (TÜSİAD, 1997), 113.

48 Zafer Üskül, *Türk Demokrasisinde 130 Yıl (1876-2006): Prof. Dr. Bülent Tanör’ün Anısına Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri 10. Yıl Güncellemesi* (TÜSİAD, 2006).

hatip ihtiyacını karşılayacak düzeyde kalması, sayılarının azaltılması ve kız öğrenci alınmaması yönündeki söylemin devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda *laiklik ilkesini zedelemeyecek ve öğrenme özgürlüğünü de ihlal etmeyecek bir çözüm önerisi* talebinde bulunmaktadır. Benzer görüşlerin Eğitimden⁴⁹ tarafından da dile getirildiği görülmektedir. Laikliğe aykırı görülen, aydın din adamı yetiştirme amacından uzaklaşan ve siyasallaşan, din görevlisi/mezun sayısı açısından artık belli bir doygunluğa ulaşan ve mezunları yükseköğretimde alan dışı tercihlerde bulunan bu okulların Eğitimden'e göre *aşamalı olarak genel ve mesleki liselere dönüştürülmesi* gerekmektedir. Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı ve Alevi Kültür Dernekleri çalışmasında da⁵⁰ aynı görüşler dile getirilmiştir.

Bu görüşleri paylaşmayan Ankara Merkez İHL Öğrencileri ve Mezunları Vakfı çalışmasında öğrenci sayılarının din görevlisi ihtiyacıyla sınırlandırılmasının Anayasanın eğitim hakkına aykırı olduğu ve bu okulların çok boyutlu işlevsel yapısına uygun olmadığı vurgulanmaktadır. Onlara göre, *"İmam hatip liselerinin kapasitesi bu yüzden mesleki ihtiyaçlara göre değil, halkın din eğitimi talebine göre belirlenmelidir."*⁵¹ TESEV tarafından yürütülen çalışmada *"İHL tartışmasının temelinde ihtiyaç kavramının bulunduğu ve bu ihtiyaca farklı nitelikler yüklendiği"*⁵² belirtilmektedir. MÜSİAD'a göre imam hatipleri engelleme çabalarının temelinde *"İmam-hatip liselerinin üniversiteye girmesi meselesinden ziyade, ailelerin çocuklarını inançlı ve dindar kişiler olarak yetiştirmeleriyle ilgili kaygılar"*⁵³ bulunmaktadır.

Öte yandan TİMAV sonuç raporuna göre⁵⁴ imam hatip liselerinin (yeni hazırlanan öğretim programına göre) kurum olarak ortaya konan vizyon ve misyonu ile ailelerin çocukları için bu okulları tercih etme nedenleri arasında açık bir farklılık bulunmaktadır. İmam hatip liselerini dinî bilgi edinmenin yanı sıra yükseköğretim kurumlarına hazırlayıcı bir lise türü olarak gören öğrenci ve velilerin tutumu ile din görevlisi yetiştirme amacı bu noktada çelişmektedir. Farklı türlerle çeşitlenen bu okulların güncel yapısı da bu olguyu destekler nitelik taşımaktadır.

Bir yandan ihtiyaç fazlası öğrenci barındırması ve mezunlarının mesleki din eğitimine yönelmemesi tartışılırken diğer yandan bu kurumlarda kayıtlı kız

49 Eğitimden, 4. Demokratik Eğitim Kurultayı (Ankara: Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, 2004).

50 Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı ve Alevi Kültür Dernekleri (HBVAKV-AKD), *Alevi Çalıştay, Birinci Etap, Alevi Örgütleri ve Temsilcileri Toplantısı Değerlendirme, İstem ve Öneri Raporu* (Ankara: Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı ve Alevi Kültür Dernekleri, 2009), 32.

51 Bolay-Türküne, *Din Eğitimi Raporu*, 1995, 132.

52 Bu konudaki birbirinden farklı iki görüşe göre bu nitelik, toplumun din eğitimi ihtiyacını karşılama ile din görevlisi eğitimi ihtiyacını karşılama noktasında farklılaşmaktadır. "Birinci görüş savunucuları bu nitelik bağlamında ölçülemeyeceği için öğrenci sayısının sınırlandırmayacağını ifade ederlerken, ikinci niteliği savunular ihtiyacı abartıldığını ve din görevlisi ihtiyacıyla sınırlandırılması gerektiğini düşünmektedirler." Ruşen Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*.

53 Şükrü Karatepe, *Yeni Bir Anayasa İçin Görüş ve Öneriler* (Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği, 2008).

54 Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı (TİMAV), *İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat ve Program Çeşitliliği Çalıştay Sonuç Raporu* (Konya: Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı 2017).

öğrenci sayısının yüksek oluşu tartışma konusu yapılmıştır. TÜSİAD raporunda⁵⁵ kız öğrencilerin bu okullara kabulü tartışılmakta iken, TESEV tarafından yürütülen araştırma sonuçları⁵⁶ kız öğrencilerin yaklaşık yarısının İHL dışında bir okula gitmeyi tercih etmeyeceğine dair veriler ortaya koymaktadır. İmam hatip liselerinin varlığı kız çocuklarının örgün eğitimdeki oranının yükselmesinde yoğun bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

İmam hatip liselerinin meslek lisesi olarak konumlanmasına dair eleştirilerde, sivil toplum kuruluşlarının bazıları tarafından bu okulların kuruluş amacına uygun olarak devam etmemesi, meslek olarak duyulan ihtiyaçtan fazla öğrenci mevcudiyetine sahip olması, imam hatip olarak görev alamayacak olan kız öğrencilerin yoğun talebinin dikkat çekmesi, mezunlarının yüksek din öğretimine yönelmemesi yönündeki gerekçeler dile getirilmektedir. Öte yandan imam hatip liselerinin meslek lisesi statüsünü tartışma konusu yapmayan bazı sivil toplum kuruluşlarının bu görüşleri paylaşmadıkları dikkat çekmektedir. İhtiyaç fazlası öğrenci sayısı tartışmasının eğitim hakkı bağlamında geçersiz olduğu ve bu kurumlara ihtiyaç duyulduğu görüşünde oldukları, kız öğrencilerin mevcudiyetini bir problem alanı olarak değerlendirmedikleri ve mezunların mesleki yönelimleri konusundaki iddiaları benimsemedikleri görülmektedir.

5. Tartışma

Akyürek'in gündemimize taşıdığı şekliyle imam hatip liseleri "Bir fırsat ve imkân mı? Yoksa bir girdap ve açmaz mı?" olduğu⁵⁷ belirlenemeyen bir sembol olarak eğitim tarihinde tartışmalı bir konuma sahiptir. İHL'yi günümüzde bir sembol hâline getiren en önemli etmen ise, çözülmemiş bir sorun olmasıdır.⁵⁸ Bu okulların varlığı, yapısı ve işlevine dair tartışmalar hep özcü yaklaşımlar çerçevesinde⁵⁹ yapılagelmiştir. Muhafazakâr kesim ise potansiyel gücüne rağmen devlete karşı muhalif bir duruş göstermeyi tercih etmemiştir.⁶⁰

Tartışılan konular, imam-hatiplilerin laik değerler karşısında nasıl vaziyet aldıkları ve bir tehdit odağı olarak yorumlanıp yorumlanamayacakları⁶¹ gibi çoğunlukla endişe içeren tepkiler eşliğinde süregelen, mesele eğitimle ilgili olarak değerlendirilmeyip konuya rejime yönelik kaygılar bağlamında⁶² yaklaşmıştır. Sıklıkla dile getirilmekle birlikte bu kaygılar hiçbir zaman açığa çıkmamış,

55 Baloğlu, *Türkiye'de Eğitim*, 1990.

56 Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, 2004.

57 Süleyman Akyürek, "İmam Hatip Liselerinde Din Öğretimi: Fırsat mı? İmkân mı? Girdap mı? Açmaz mı?", IV. Din Şurası Bildirileri (Ankara: DİB, 2009).

58 Faruk Özcan, *Tüm Tartışmaların Odağı Okul: 4+4+4 İmam-Hatip* (İstanbul: Toplumsal Yayıncılık, 2012), 151.

59 Mustafa Coşkun- Burcu Şentürk, "Gelenekçilikten "Muhafazakar Modernliğe" İmam Hatip Okulları Örneği", *Mülkiye Dergisi* 34/268 (2010).

60 Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, 307.

61 Necdet Subaşı, "İmam Hatip(Li)Ler Üzerine: Teolojik Birikimin Modern Kaynakları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/6 (2004).

62 Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, 307.

doğrulanamamıştır. Nitekim Özgür, yaptığı alan araştırması bulgularına dayanarak -endişe kaynağı olan- siyasal eğilimlerin neredeyse tamamen okul dışındaki unsurlar tarafından yapılandırıldığı ya da güçlendirildiğini belirtmektedir. Öğrencilerin büyük çoğunluğu yanı sıra onlar üzerinde büyük etkileri bulunan İHL öğretmenlerinin hiçbirinde radikal ya da siyasal eğilimleri gözlemlememiştir.⁶³

Gerek İmam-hatipleri savunan yaklaşımlar gerekse ona karşı eleştirel yaklaşan yaklaşımlar bu okulların laiklik ilkesi ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na uygun olduğu (Ankara Merkez İHL Öğrencileri ve Mezunları Vakfı) ya da olmadığı (TÜSİAD) noktasından hareket etmektedirler. Aynı Kanun maddesinin farklı yorumlarının bir yansıması olarak imam hatip liseleri "laikliğe aykırı eğitim kurumları", "din ile sekülerizm arasında kalan okullar", "milli eğitim'in değil dinî eğitimin okulları" olarak tanımlandıkları gibi "milli eğitim sistemi içerisine entegre edilen çağdaş eğitim kurumları", "din eğitimi devlet tekelinde tutan okullar", "sadece imam ve hatip yetiştiren okullar" ya da "hem mesleğe hem de yükseköğretime öğrenci yetiştiren okullar" olarak da tanımlanabilmektedirler.⁶⁴

Tüm bu tartışmaların sonucunda "tüm bağlamından soyutlanarak bir amaç olarak öne çıkarılmakta"⁶⁵ ve "ideolojik bir soyutlamanın nesnesi"⁶⁶ olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda hem Cumhuriyet kazanımlarına karşı bir tehdit olarak algılandığı hem de Türk-İslam ülküsüne ya da İslamlaşma fikrine zemin oluşturduğu düşünüldüğü için ideolojik mücadele araçlarından biri olarak⁶⁷ kullanılmıştır. Bu okullar en fazla 1950 ve 1990'lı yıllarda yani eğitimin siyasal misyonunun öne çıkarıldığı tarihlerde⁶⁸ tartışma konusu edilmiştir. Ayrıca mesleki niteliğine rağmen nitelikli din görevlisi yetiştirilmesi problemi bir türlü aşılammıştır.⁶⁹ Bu sebeple konunun siyasal bağlamından uzaklaşarak insan hakları bağlamında ele alınması⁷⁰ önem taşımaktadır. Cumhuriyet'in temel kanunlarının gereği olarak kuruldukları görmezden gelinerek haklarında olumsuz bir politika geliştirilen ya da bu ülkede muhafazakâr ailelerin çocukları için alternatifi olmayan yegâne kurumlar olarak algılanan bu okullar birbirine tamamen zıt ideolojik bu yaklaşımlarla bir açmaza sürüklenmekte ve sonucunda

63 İren Özgür, *İmam Hatip Okulları: İnanç, Siyaset ve Eğitim*. çev. Hazal Yalın ve Egemen Özkan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 47.

64 Selçuk Uygun, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu Çerçevesinde Yapılan İmam Hatip Okulları Tartışmaları". *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*, ed. Recep Kaymakcan vd. (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2015), 846.

65 Faruk Özcan, *Sosyo-İdeolojik Ve Sembolik Yönüyle Türkiye'de Örgün Din Eğitimi: İmam-Hatip Liseleri Örneği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2006).

66 Bedri Merutlu, "İmam-Hatip Liselerinin Seküler Açmazı", *Journal of Academic Studies* 10/38 (2008).

67 Recep Kaymakcan- İbrahim Aşlamacı, "İmam-Hatip Liseleri Literatürü Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme", *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/22 (2011).

68 Uygun, *Tevhid-i Tedrisat Kanunu Çerçevesinde*, 849.

69 Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, 315.

70 İhsan Tokar – Celal Özcan, "Laiklik ve Sekülerleşme Bağlamında İmam Hatip Liselerinin Dünü, Bugünü, Yarını", *Eskiyeni* 35 (2017).

gerçekçi politikalar geliştirilememektedir⁷¹. Bu açıdan siyasal idealler ve sosyolojik dinamikler arasındaki gerilimin⁷² aşılması büyük önem taşımaktadır.

İHL'lerin ilk etapta "modernleşme projelerine uygun olarak kategorik bir sınıf üreterek aydın din görevlileri yetiştirme"⁷³ ya da "köyden kente göçün başlamasıyla yeniden canlanan tarikatlar karşı aydın din görevlisi yetiştirme"⁷⁴ amacıyla açılmış olabilecekleri düşünülmektedir. Hatta bu okulların köy enstitülerine alternatif olarak açıldıkları da ileri sürülmüştür. Bilecik⁷⁵ her iki okul türünün de partiler tarafından sahiplenilerek "siyaset malzemesi" olarak kullanıldıkları görülmüştür. Daha sonraki dönemlerde artan "komünizm tehdidine karşı ahlaki direnci güçlendirme"⁷⁶ amacıyla yaygınlaştırıldıkları da düşünülmektedir. İlk açıldıkları dönemlerde şüphesiz yaklaşılan imam hatip okulları 1960'lı yıllarda küçük bir azınlık dışında herkes tarafından kabul görmeye başlamıştır.⁷⁷ İHL'ye rağbetin şüphesiz en büyük etkenlerinden biri de uzun yıllar süren din eğitimi imkânlarının yokluğu olmuştur. Politikacıların pragmatik hesapları ve halktan gelen baskıları dengeleme amacı da bir diğer önemli etken olmuştur.⁷⁸ Bu okullar hakkında sürekli gözden kaçırılan nokta ise üstlendikleri sosyal ve kültürel fonksiyonlarıdır.⁷⁹ Dolayısıyla bu okullar hakkında yıllarca süren tartışmaların politik ve ideolojik zeminden uzaklaşması ve üstlendiği misyon üzerinden değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının bazıları tarafından da bu konuya hususiyetle değinildiği gözlenmektedir.

Bu okullar dindarlığını muhafaza ederek eğitim vasıtasıyla kentlileşmek, sınıf atlamak ve sisteme katılmak isteyen tabaka için bir araç olarak yeni bir geleneğin başlangıç noktası olmuşlardır.⁸⁰ Nitekim yıllar geçtikçe İHL öğrencilerinin ebeveynlerinin de eğitim seviyesi yükselmiş, bu okullar kültürel sermayesi daha yüksek kesimlere de hitap etmeye başlamıştır.⁸¹ Kuruldukları ilk yıllarda köylerde yaşayan, alt tabakadan gelen fakir çocukların eğitim sistemine katılmalarını sağlaması da bir diğer özgün özelliği⁸² olmuştur. Özellikle son yıllarda şehirleşmenin hızlı artışıyla birlikte öğrenci profilindeki bu durumun daha da farklılaştığı

71 Hacı Yusuf Acuner, "İmam Hatip Okullarında Din Eğitimi ve Sorunları", *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü (İstanbul: DEM Yayınları, 2018), 148.

72 Göle, *Melez Desenler*, 35.

73 Subaşı, İmam Hatip(Li)Ler Üzerine.

74 Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, 205.

75 Sümevra Bilecik, "Eğitime Siyasi ve İdeolojik Yaklaşımlar Bağlamında Köy Enstitüleri ve İmam Hatip Okulları", *Mütefekkir* 3/6 (2016).

76 Subaşı, İmam Hatip(Li)Ler Üzerine.

77 Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, 209.

78 Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze*, 172.

79 Suat Cebeci, "İmam-Hatip Liselerinin Öğrenci Yapısı ve Bunun Sosyal Gelişme Açısından Değerlendirilmesi", *Haran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1995).

80 Mermutlu, "İmam-Hatip Liselerinin Seküler Açmazı".

81 Bahattin Akşit- Mustafa Kemal Coşkun, "Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, ed. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

82 Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze*, 173; Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*.

açıkça görülmektedir⁸³. İHL, muhafazakâr ve modern değerlerin harmanlandığı bir sentez oluşturarak⁸⁴ özellikle kız çocuklarının okula katılımını yoğunlaştırma açısından⁸⁵ diğer kamu okullarından farklılaşmışlardır.

Gerçekleştirilen STK araştırmaları İHL öğrencilerinin önemli bir kısmının dinî yükseköğretime yönelme eğiliminde olmadıklarını ortaya koymaktadır (TESEV, TİMAV).⁸⁶ Literatürde de bu yöndeki eğilim vurgulanmaktadır. Tercihler farklılaşmakla birlikte geçmiş yıllarda sosyal ağırlıklı bölümler tercih edilmekte iken üniversite tercih sistemindeki katsayı uygulamalarının değişimiyle birlikte sağlık alanının ağırlıklı olarak istenmeye başladığı görülmektedir. İHL öğrencileri çoğunlukla eğitim alanında öğretmenlik mesleğine yönelmekle birlikte tıp, mühendislik ve hukuk alanlarına da yönelim göstermektedir.⁸⁷ İlk mezunların verildiği tarih itibarıyla 1958-1970 tarihleri arasında mesleğe ve mesleki yükseköğretime yönelim toplamda %92 idi. 1974 yılı itibarıyla bu tablo değişmeye başlamış, %50'ye gerilemiştir.⁸⁸ 1974 yılından sonra 1997 yılına kadar olan süreçte mesleki yönelim tablosunda pek çok değişiklik gözlenmiş, 1997 yılında başlayan katsayı uygulamasıyla yüksek din öğretimine yönelim -zorunlu olarak- artmıştır. 2012 yılında katsayı uygulamasının kalkmasıyla birlikte mesleki yönelimdeki değişim yeniden gündeme taşınmıştır.

İHL'lerin eleştiri odağı olmasına yönelik söylemlerden birisi olarak görülen bir diğer niteliği de öğrencilerindeki imam-hatiplilik bilincidir. Bu hususta ayrı bir eğitim kanalı olarak öğrencilerinin diğer kamu okullarından farklılaştığı yönündeki iddialar (TÜSİAD, Eğitimsen) dile getirilmekte, bu söylem farklılığına dair endişeler vurgulanmaktadır. Literatür çalışmaları da bu söylem farklılığına -anılan iddialar gibi olumsuz bir anlam yüklemeksizin- değinmektedirler. İmam-hatipli olmanın "anlam, değer, inanç, tecrübe, avantaj ve dezavantajlarla bütün bunları kuşatıcı kod ve temsillerle yüklü kolektif bir belleği, bir tarihi"⁸⁹ olduğu vurgulanmaktadır. Öğrencilerine yönelik bir bağlılık işlevi geliştirmekte ve öğrencilerde diğerlerinden farklı olduklarına dair bir yaklaşım gözlenmektedir.⁹⁰ İmam-hatipli olmak pek çok mensubu için önemli ve somut bir kimliktir.⁹¹ Diğer

83 Özcan, *Sosyo-İdeolojik ve Sembolik Yönüyle*.

84 Coşkun- Şentürk, "Gelenekçilikten Muhafazakar Modernliğe".

85 Özcan, *Sosyo-İdeolojik ve Sembolik Yönüyle*; Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, 2004.

86 Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, 2004; Ertan Özensel- Mehmet Ali Aydemir, *Türkiye İmam Hatip Lisesi Öğrenci Profili Araştırması (Temel Sorunlar, Beklentiler ve Değer Yapıları)* (Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı, 2014).

87 Zeynep Kaya, "İlahiyat Dışında Lisans Eğitimi Planlayan İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Meslek Dersleri İle İlgili Değerlendirmeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2018).

88 Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze*, 251, 268, 325.

89 Mustafa Macit, "Medyada "İmam Hatipli" Sosyal Temsilleri: Kolektif Bir Kimlik Söylemindeki Toplumsal İz Düşümler", *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*, ed. Recep Kaymakcan vd. (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2015).

90 Ümmügül Betül Kanburoğlu, "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Benlik Ve Kurum Algıları: "Öteki" Olmadan "İmam Hatipli" Olmak Mümkün Mü?", *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*, ed. Recep Kaymakcan vd. (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2015).

91 Özgür, *İmam Hatip Okulları*, 16.

okullarla İHL arasındaki söylem farklılığı varlığını korumaktadır.⁹² Öğrencilerin okula aidiyet duyguları oldukça yüksek düzeydedir.⁹³

İmam hatip liselerine dair tartışmalarda TÜSİAD tarafından çözüm önerisi olarak sunulan öğrenci sayılarının kısıtlanması hususu literatürde bazı çalışmalarda ele alınmıştır. Özcan⁹⁴ İHL'lerin din görevlisi yetiştirme kapasitesinin üzerindeki öğrenci sayılarının teknik anlamda değerlendirildiğinde doğru olduğunu ancak bu durumun sosyal açıdan da değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. İHL'ye doğru bu yönelişin en büyük nedeninin isteğe bağlı din eğitimi imkânının sunulmaması sonucunda bu okulların alternatifi olmayan kurumlar olduğu görüşü de dile getirilmektedir.⁹⁵ Ancak din eğitimi bu okullar için tek tercih sebebi olarak değerlendirilmemektedir. Güvenli bir ortamda eğitim görme eğilimi ön planda görünmektedir.⁹⁶ Bu sebeple İHL'ye yönelimi azaltacağı düşüncesiyle personeli, öğretmenleri, idarecileri, müfettişleri ve öğrencileriyle tamamen bayanlardan oluşan kız meslek lisesi önerisi⁹⁷ gibi yaklaşımlar gerçekçi çözümler sunmamaktadır.

Bütün eleştirilere ve hatta diğer okullarda seçmeli din dersleri imkânı sunulmasına rağmen bu okullara yönelim azalmamaktadır. Bunun pek çok sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler arasında bu okulların verdiği dinî eğitim, bu okullara ahlaki nitelik atfedilmesi, öğrencilere dinî ve millî değerleri kazandırması, okulun dinî tercihlere uygun ortamı/iklimi, kıyafet konusundaki tutumları, karma olmayan yapısı etkili görülmektedir. Bu eğitim kurumunun tercihinde verilen eğitimin kalitesi ön plana alınmamakla birlikte proje okullarıyla birlikte bu tutumun değiştiği gözlenmektedir.⁹⁸

İmam hatip liseleri hakkındaki tartışmaların ideolojik zeminden uzaklaştırılarak, bu okulların varlığı ve statüsüne dair tartışmalarda sosyolojik gerçeklerin göz ardı edilmemesi ve pedagojik ilkeler bağlamında değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

92 Mehmet Zeki Göksu, *İmam Hatip Ortaokulları İle Diğer Devlet Ortaokullarının Değerler Eğitimi Açısından Karşılaştırılması (Erzincan İli Örneği)* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

93 İbrahim Aşlamacı, *Öğrenci ve Öğretmenlerine Göre İmam-Hatip Liseleri Profiller, Algılar, Memnuniyet, Aidiyet (İstanbul: DEM, 2017)*, 313.

94 Özcan, *Tüm Tartışmaların Odağı Okul*, 163.

95 Özcan, *Tüm Tartışmaların Odağı Okul*.

96 Z. Şeyma Arslan- Sema Silkin, "İmam Olmayacak Kızlar: İmam Hatip Okullarında Kız Öğrenci Varlığına İlişkin Bir Araştırma", 100. *Yılında İmam Hatip Liseleri*, ed. Recep Kaymakcan vd. (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2015).

97 Özcan, *Tüm Tartışmaların Odağı Okul*.

98 Özensel- Aydemir, *Türkiye İmam Hatip Lisesi Öğrenci Profili Araştırması*, 2014; Engin Aslanargun vd., "Parental Expectation And Religious Education In State Schools In Turkey: The Case Of İmam Hatip High Schools", *International Journal of Instruction* 7/1 (2014); Şuayip Özdemir- Tuncay Karateke, "Öğrencilerin İmam Hatip Liselerini Tercih Etme Nedenleri (Elâzığ Örneği)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018).

Sonuç

Sivil toplum kuruluşlarının yayınladıkları araştırma raporları üzerinden, imam hatip okullarının varlığı ve meslek lisesi statüsüne yaklaşımları ile bu yaklaşımların benzerlik ve farklılıkları çalışmada ortaya konulmuştur.

İmam hatip okullarının kurumsal varlığının laiklik ilkesi ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu bağlamında ele alındığı görülmektedir. Ancak hem laiklik ilkesi hem de Tevhid-i Tedrisat Kanunu kuruluşlara göre farklı değerlendirilmektedir. Örgün eğitim kapsamında eğitim veren kurumlardan sadece imam hatip liselerinin bu farklı yorumlamalarla ele alındığı da belirtilmelidir. İmam hatip liselerinin dini eğitim vermesi sebebiyle genel eğitimde gündeme alınmayan yorum farklılıklarıyla karşılaşmaktadır. Dini eğitimin de genel eğitimin bir parçası olduğu göz ardı edilmektedir.

İmam hatip liselerinin meslek lisesi olarak konumlanması da önemli bir tartışma alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Meslek lisesi statüsü bağlamında ise öğrenci sayılarının ihtiyaç fazlası olduğuna dair tespitler, kız öğrencilerin okumasına dair eleştiriler ve mezunlarının mesleki yönelimleri gibi konular tartışılmıştır. İmam hatip liseleri için gündeme taşınan bu tartışmaların diğer meslek liseleri için söz konusu olmaması oldukça manidardır. Bazı kurumların ise imam hatip liselerinin meslek lisesi statüsünü tartışma konusu etmemesi dikkat çekmiştir. Bu durum, ihtiyaç fazlası öğrenci sayısı, kız öğrencilerin mevcudiyeti, mesleki yönelim gibi konuların bir problem alanı olarak değerlendirilmediğini düşündürmektedir.

Nitekim statüye dair tartışmalarda daha önemli ve konuyla ilgili meselelerin gündeme alınması beklenirdi. Bu bağlamda çalışma kapsamında yer alan zaman aralığında (1990-2012), mesleki eğitimin kalitesinin gündeme alınmaması ya da eğitimin kaliteli hâle getirilmesi için öneriler sunulmaması, meselenin yüzeysel ya da ideolojik olarak gündeme taşındığını düşündürmektedir. Söz konusu tarihlerde Türkiye'deki sivil toplum kuruluşları eğitimle ilgili meselelerde bir paydaş olarak devlete katkı sunacak çalışmalardan uzak kalmışlardır.⁹⁹

İmam hatip liseleriyle ilgili tartışmaların daha çok hukuki yorumlar üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Tartışmaların başlangıcında laiklik ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve eğitim hakkının temele alındığı çıkış noktalarından hareket edilmiştir. Yine istihdam boyutuyla ilişkili olarak meslek lisesi statüsüne dikkat çekilmiştir. Tartışmaların bu kurumların eğitimlerinin içeriği, niteliği, öğrencilerin ve ailelerinin talep ve ihtiyaçları üzerinden ele alınmaması ise konunun pedagojik açıdan değerlendirilmediğine işaret etmektedir.

Uzun bir geçmişe sahip olan imam hatip liselerinin kurumsal varlığını tartışmanın artık anlamsız kaldığı açıktır. Öte yandan mesleki niteliğe yönelik vurgu-

99 Bu tespitin tek istisnası Timav'ın 2012 yılında organize ettiği Din Öğretimi Forumu çalışması olmuştur.

ların hâlen güncelliğini koruduğu görünmektedir. İmam hatip liselerinin meslek lisesi statüsünün tartışılması daha çok istihdam boyutuyla ilgili olarak değerlendirilmektedir. Bu argüman da günümüzde geçerliliğini yitirmiş görünmektedir zira istihdam artık lisans hatta lisansüstü eğitim seviyesine taşınmış durumdadır. Bununla birlikte imam hatip liselerinin mesleki statüsünün farklı gerekçelerle yeniden ele alınması konusundaki yaklaşım güncelliğini devam ettirmektedir. Bu eğitim kurumlarının amaçlarının yeniden gözden geçirilmesi gerektiği yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu değişikliklerinin pedagojik ve sosyolojik gerekçeler ışığında yapılandırılması ise büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Acuner, Hacı Yusuf. "İmam Hatip Okullarında Din Eğitimi ve Sorunları". *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları*. ed. Mustafa Köylü. 131-167. İstanbul: DEM Yayınları, 2018.
- Akşit, Bahattin- Coşkun, Mustafa Kemal. "Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*. ed. Yasin Aktay.394-410. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Aktay, Yasin. *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum*. İstanbul: Tezkire, 2015.
- Akyürek, Süleyman. İmam Hatip Liselerinde Din Öğretimi: Fırsat mı? İmkan mı? Girdap mı? Açmaz mı?. *IV. Din Şurası Bildirileri*, Ankara: DİB, 2009.
- Arslan, Z. Şeyma- Silkin, Sema. "İmam Olmayacak Kızlar: İmam Hatip Okullarında Kız Öğrenci Varlığına İlişkin Bir Araştırma". *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*. ed. Recep Kaymakcan vd.. 631-647. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2015.
- Aslanargun, Engin vd. "Parental Expectation And Religious Education İn State Schools İn Turkey: The Case Of İmam Hatip High Schools". *International Journal of Instruction* 7/1 (2014), 135-150.
- Aşlamacı, İbrahim. *Öğrenci ve Öğretmenlerine Göre İmam-Hatip Liseleri Profiller, Algılar, Memnuniyet, Aidiyet*. İstanbul: DEM, 2017.
- Aşlamacı, İbrahim. *Pakistan Medreselerine Model Olarak İmam Hatip Liseleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Ayhan, Halis. *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Bahçekapılı, Mehmet. *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)*. İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği, 2014. https://www.yekder.org/images/yayinlar/tuded_1018.pdf
- Baloğlu, Zekai. *Türkiye'de Eğitim Sorunlar ve Değişime Yapısal Uyum Önerileri*. TÜSIAD, 1990. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/8919-turkiyede-egitim-sorunlar-ve-degisime-yapisal-uyum-onerileri>
- Bilecik, Sümeyra. "Eğitime Siyasi ve İdeolojik Yaklaşımlar Bağlamında Köy Enstitüleri ve İmam Hatip Okulları". *Mütefekkir* 3/6 (2016), 329-347.
- Bolay, Süleyman Hayri- Türköne, Mümtazer. *Din Eğitimi Raporu*. Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, 1995.
- Cebeci, Suat. "İmam-Hatip Liselerinin Öğrenci Yapısı ve Bunun Sosyal Gelişme Açısından Değerlendirilmesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1995), 111-120.
- Coşkun, Mustafa- Şentürk, Burcu. Gelenekçilikten "Muhafazakar Modernliğe" İmam Hatip Okulları Örneği. *Mülkiye Dergisi* 34/268 (2010), 249-263.
- Creswell, John W. *Eğitim Araştırmaları: Nicel Ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi*. İstanbul: Edam, 2017.
- Çaha, Ömer. *Sivil Toplum Sivil Topluma Karşı*. İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- Çakır, Ruşen vd. *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*. TESEV, 2004. <https://www.tesev.org.tr/tr/research/imam-hatip-liseleri-efsaneler-ve-gercekler/>
- Çarıkçıoğlu, Ali- Toprak, Binnaz. *Değişen Türkiye'de Din Toplum ve Siyaset*. İstanbul: TESEV, 2006. <http://www.insanhaklarisavunuculari.org/dokumantasyon/files/original/88a4a0b5dedbd1d515418cdc50a0582e2.pdf>

- Dinçer, Nihat. *1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1974.
- DÖGM, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. "Uluslararası Anadolu İmam Hatip Liseleri". Erişim: 10.07.2020. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_05/03120037_UluslararasıY__AYHL_TU776RKC807E.pdf
- Eğitim-Bir-Sen, Eğitimciler Birliği Sendikası. *Rakamlarla 28 Şubat Raporu*. Ankara: Eğitimciler Birliği Sendikası, 2014.
- Eğitimsen. *4. Demokratik Eğitim Kurultayı*. Ankara: Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, 2004.
- Eğitimsen. *4. Olağan Genel Kurul Çalışma Raporu 1998-2000*. Ankara: Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, 2000.
- Eğitimsen. *Bilimsel ve Laik Eğitimi Neden Savunuyoruz*. Ankara: Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, 2013. <http://egitimsen.org.tr/wp-content/uploads/2016/02/Bilimsel-ve-Laik-Egitimi-Neden-Savunuyoruz.pdf>
- Elias, Norbert. *Uygurlık Süreci 1*, çev., Ender Ateşman. 1. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Eraslan, Levent. *Eğitimin Sivil Hali*. İstanbul: Beta, 2015.
- ERG, Eğitim Reformu Girişimi. *Beceriler, Yeterlilikler ve Meslek Eğitimi: Politika Analizi ve Öneriler*. İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, 2006. http://www.egitimreformugirisimi.org/wp-content/uploads/2017/03/ERG_Beceriler-Yeterlilikler-ve-Meslek-Egitimi-Politika-Analizi-ve-Oneriler-1.pdf
- Gökçaftı, Mehmet Ali. *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Göksu, Mehmet Zeki. *İmam Hatip Ortaokulları İle Diğer Devlet Ortaokullarının Değerler Eğitimi Açısından Karşılaştırılması (Erzincan İli Örneği)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Göle, Nilüfer. *Melez Desenler*. İstanbul: Metis, 2017.
- HBVAKV. *Alevi Çalışmayı, Birinci Etap, Alevi Örgütleri ve Temsilcileri Toplantısı Değerlendirme, İstem ve Öneri Raporu*. Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı ve Alevi Kültür Dernekleri, 2009. <http://www.hacibektasvakfi.web.tr/yayin/10/alevi->
- Kanburoğlu, Ümmügül Betül. "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Benlik Ve Kurum Algıları: "Öteki" Olmadan "İmam Hatipli" Olmak Mümkün Mü?". *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*. ed. Recep Kaymakcan vd.. 373-389. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2015.
- Karataş, İbrahim Hakan. *Türk Eğitim Sisteminde Sivil Toplum Kuruluşları: Konumları ve İşlevleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Karatepe, Şükrü. *Yeni Bir Anayasa İçin Görüş ve Öneriler*. Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSAİD), 2008. http://web.musiad.org.tr/F/Root/burcu2014/Araştırmalar%20Yayın/Pdf/Araştırma%20Raporları/Yeni_Bir_Anayasa_icin_Gorus_ve_Oneriler.pdf
- Kaya, Zeynep. "İlahiyat Dışında Lisans Eğitimi Planlayan İmam-Hatip Lisesi Öğrencilerinin Meslek Dersleri İle İlgili Değerlendirmeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2018), 61-96.

- Kaymakcan, Recep-Aşlamacı, İbrahim. "İmam-Hatip Liseleri Literatürü Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme". *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/22 (2011), 71-101.
- Keane, John (2004b). "Giriş". çev., Levent Köker. *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*. Der. John Keane. 9-44. Ankara: Yedi Kıta Yayınları, 2004.
- Keane, John. "Sivil Toplum İle Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri Ve Gelişimi 1750-1850". çev., Levent Köker. *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*. Der. John Keane. 47-90. Ankara: Yedi Kıta Yayınları, 2004.
- Macit, Mustafa. "Medyada "İmam Hatipli" Sosyal Temsilleri: Kolektif Bir Kimlik Söylemindeki Toplumsal İz Düşümler". *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*. ed. Recep Kaymakcan vd. 343-358. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2015.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Mazlumder. *Türkiye'de Dini Ayrımcılık Raporu*. 2010. https://istanbul.mazlumder.org/fotograf/yayinresimleri/dokuman/turkiyede_dini_eyrimcilik_raporu.pdf
- Mermutlu, Bedri. "İmam-Hatip Liselerinin Seküler Açmazı". *Journal of Academic Studies* 10/38 (2008).
- Öcal, M. (2018). "Tanzimat'tan Günümüze Din Eğitimi". *Türk Eğitim Tarihi: Kronolojik ve Tematik*. ed. Mustafa Gündüz. 229-254. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Özcan, F. (2006). *Sosyo-İdeolojik ve Sembolik Yönüyle Türkiye'de Örgün Din Eğitimi: İmam-Hatip Liseleri Örneği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Özcan, Faruk. *Tüm Tartışmaların Odağı Okul: 4+4+4 İmam-Hatip*. İstanbul: Toplumsal Yayıncılık, 2012.
- Özdemir, Şuayip- Karateke, Tuncay. "Öğrencilerin İmam Hatip Liselerini Tercih Etme Nedenleri (Elâzığ Örneği)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 5-33.
- Özensel, Ertan vd. *Türkiye'de İmam Hatip Lisesi ve İmam Hatipliler Algısı*. Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı, 2012. <http://timav.org.tr/wp-content/uploads/2016/03/Turkiyede-İmam-Hatip-Liseleri-ve-İmam-Hatipliler-Algısı-Kamuoyu-Araştırması.pdf>
- Özensel, Ertan- Aydemir, Mehmet Ali. *Türkiye İmam Hatip Lisesi Öğrenci Profili Araştırması (Temel Sorunlar, Beklentiler ve Değer Yapıları)*. Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı, 2014. <http://timav.org.tr/wp-content/uploads/2016/03/Turkiye-İmam-Hatip-Lisesi-Öğrenci-Profil-Araştırması.pdf>
- Özgür, İren. *İmam Hatip Okulları: İnanç Siyaset ve Eğitim*. çev. Hazal Yalın ve Egemen Özkan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Parmaksızoğlu, İsmet. *Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Patton, M. Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi, 2018.
- Ryfman, Philippe. *Sivil Toplum Kuruluşları*, çev., İsmail Yerguz. İstanbul: İletişim, 2006.
- Salamon, Lester M.- Helmut K. Anheier. "The civil society sector". *Society* 34/2 (1997), 60-65.
- STGM, Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü. "Derneklere ilişkin istatistikler". Erişim 03.04.2020. <https://www.siviltoplum.gov.tr/dernek-sayilari>

- Subaşı, Necdet. İmam Hatip(Li)Ler Üzerine: Teolojik Birikimin Modern Kaynakları. *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/6 (2004), 115-132.
- Sunar, Lütfi. *Türkiye’de İslami STK’ların Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi*. İLKE İlim ve Kültür Derneği, 2018. <https://ilke.org.tr/media/f/turkiyede-islami-stkların-kurumsal-yapı-faaliyetlerinin-değişimi.pdf>
- Şencan, Hüner. *Mesleki-Teknik Eğitimin Sorunları ve Çözüm Önerileri*. Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği MÜSİAD, 2008. http://web.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/Araştırma%20Raporları/Araştırma%20Raporları/Mesleki_Teknik_Egitim_Raporu.pdf
- Tanör, Bülent. *Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri*. TÜSİAD, 1997.
- TİMAV, Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı. *İmam Hatiplerde Mesleki Müfredat ve Program Çeşitliliği Çalışmayı Sonuç Raporu*. 2017. <http://timav.org.tr/wp-content/uploads/2017/03/Müfredat-Çalışmayı-RAPOR-SONNNN.pdf>
- TİMAV, Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı. *Türkiye’de Din Öğretimi Forumu Sonuç Raporu*. Konya: Türkiye İmam-Hatipliler Vakfı, 2012. <http://timav.org.tr/wp-content/uploads/2016/03/Türkiyede-Din-Öğretimi-Forumu-Sonuç-Raporu.pdf>
- Toker, İhsan- Özcan, Celal. “Laiklik ve Sekülerleşme Bağlamında İmam Hatip Liselerinin Dünü, Bugünü, Yarını”. *Eskiyeni* 35 (2017), 33-50.
- Uygun, Selçuk. “Tevhid-i Tedrisat Kanunu Çerçevesinde Yapılan İmam Hatip Okulları Tartışmaları”. *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*. ed. Recep Kaymakcan vd.. 835-852. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2015.
- Ünsür, Ahmet. *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Üskül, Zafer. *Türk Demokrasisinde 130 Yıl (1876-2006): Prof. Dr. Bülent Tanör’ün Anısına Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri 10. Yıl Güncellemesi*. TÜSİAD, 2006. <https://tusiad.org/tr/yayınlar/raporlar/item/5290-turk-demokrasisinde-130-yil-1876-2006>
- VGM, Vakıflar Genel Müdürlüğü. “Vakıf İstatistikleri”. Erişim 03.04.2020. https://cdn.vgm.gov.tr/genelicerik/genelicerik_945_290519/02-vakıfların-turlerine-g.pdf
- Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin, 2018.
- Yıldırım, Mine. *İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu (Temmuz 2013- Haziran 2014)*. Norveç Helsinki Komitesi İnanç Özgürlüğü Girişimi, 2014.